

Originalni naučni rad

UDK 316.334.55:502/504

DOI 10.7251/SVR1510032K

USKLAĐENOST PODRŠKE RURALNOM RAZVOJU SA IZAZOVIMA ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE

Mr Danijela Knežević¹, prof. dr Jelena Milovanović

Univerzitet Singidunum, Fakultet za primenjenu ekologiju-Futura, Beograd

Mr Nebojša Knežević

Univerzitet u Banjaluci, Tehnološki fakultet

Jelena Subić

Univerzitet za poslovne studije Banja Luka-UPS

Doc. dr Slobodanka Pavlović

Fakultet za ekologiju, Nezavisni univerzitet Banja Luka

Apstrakt: Pojam ruralnog razvoja je multidiscipliniran, usko vezan za poljoprivredu, ali i za ekologiju. Ove dvije oblasti se međusobno nadopunjavaju i podržavaju. Uvođenjem i prisvajanjem savremenih koncepata upravljanja prirodnim resursima oni se mogu savršeno uklopiti uvažavajući pri tome i ekološke principe i potrebe savremene poljoprivredne proizvodnje i razvoja. Cilj ovog rada jeste da se ukaže na ekološke izazove unutar ruralnog razvoja, te nivo ostvarene podrške evidentirane u ovoj oblasti. U radu će biti analizirani razvoji, potencijal i smjernice za usklađivanje ruralnog razvoja BiH sa ekološkim principima definisanim Zajedničkom poljoprivrednom politikom Evropske unije (ZPP).

Ruralnim razvojem u BiH dominiraju poljoprivreda i šumarstvo, koji u pravilu zavisi od ove dvije grane koje nisu razvijene u skladu sa raspoloživim zemljišnim i šumskim fondom, odnosno ne prate svoje prirodne potencijale. Međutim, iako je ruralni razvoj postao prepoznatljiv kao pojam, u suštini njegov multidisciplinarni značaj još nije prepoznat, uvažavajući principe zaštite životne sredine a samim tim ni dovoljno uvažan na prostoru BiH.

Ključne riječi: *ekološki izazovi, ruralni razvoj, podrška, BiH*

UVOD

Na prostoru BiH ruralni razvoj se oslanja na dvije oblasti privrednog i društvenog razvoja, a to su poljoprivreda i šumarstvo, u kojima ruralni razvoj predstavlja osnovni okvir razvoja. Osnovne smjernice ruralnog razvoja proizilaze iz Zajedničke poljoprivredne politike² (ZPP) Evropske unije. Glavni fokus ZPP za period 2014-2020. stavljen je na ekološke izazove i ruralni razvoj, sa ciljem obezbjeđenja sigurnosti snabdijevanja stanovništva hranom,

¹danielabl28@yahoo.com

² ZPP- Zajednička poljoprivredna politika (CAP – Common Agricultural Policy)

te očuvanje prirodnih resursa i biodiverziteta. Posljednjih decenija prolazimo kroz tranziciju od klasičnog načina života i rada na selu i poljoprivredi prema modernim oblicima toga života. U tom procesu došlo je do širenja i velikog raskoraka između procesa u prirodi i tehničko-tehnoloških procesa. Tome treba dodati našu indiferentnost za globalne razmjere ekološke krize, koja se zadnjih godina osjeti i na našim prostorima, a koja izazove zaštite životne sredine ostavlja na marginama svakodnevnice.

Podrška sprovođenju mjera ruralnog razvoja u Republici Srpskoj u najvećoj mjeri zasniva se na usvojenim strateškim dokumentima³ u oblasti poljoprivrede, dok je u oblasti ekologije podrška bazirana na subvencijama koje se dodjeljuju kroz IPARD pretpristupni program EU za period 2007-2013. te IPA 2 za period 2014-2020. godine.

Usklađenost navedenih vrsta podrške ruralnom razvoju sa izazovima zaštite životne sredine postoji, ali ne u dovoljnoj mjeri, zbog disharmonije u realizaciji ruralne politike između entiteta i Brčko Distrikta, što je i jedan je od ključnih razloga što se BiH poljoprivreda ne oporavlja željenom brzinom. Često se dostignuti stepen razvoja poljoprivrede cijeni na bazi poređenja određenih indikatora njenog stanja sa zemljama regiona ili EU.⁴

PODRŠKA RURALNOM RAZVOJU KROZ FONDOVE EU

Poljoprivreda je uvijek bila jedna od značajnijih politika EU i zbog toga je podignuta na nivo Zajednice, odnosno osmišljena je Zajednička poljoprivredna politika EU kojom su postavljeni standardi za učešće u zajedničkom poljoprivrednom tržištu svih zemalja članica.

Glavna misija politike ruralnog razvoja EU u periodu 2014-2020. može se definisati kroz tri dugoročna strateška cilja koji trebaju doprinijeti: konkurentnosti poljoprivrede, održivom upravljanju prirodnim resursima i klimatskim mjerama i prostorno uravnoteženom razvoju ruralnih područja.

Politika ruralnog razvoja Europske unije u periodu od 2014. do 2020. godine zasniva se na strateškom okviru koji uključuje šest prioritarnih ciljeva – “prioritetne ose” (slika 1). Svaka osa se sastoji od skupa potprioritetnih “mjera” koje osiguravaju podršku za specifične oblike aktivnosti u ruralnom razvoju zemalja članica.

Okviri ZPP-a jasno su usklađeni sa sveukupnom europskom strategijom rasta poznatom pod nazivom Europa 2020, kojoj je cilj pretvoriti EU u pametno, održivo i uključivo privrednodruštvo. Europa 2020 je desetogodišnja strategija za rast i radna mjesta Europske unije pokrenuta 2010. Utvrđeno je pet glavnih ciljeva za EU do kraja 2020. koji uključuju zapošljavanje, istraživanje i razvoj, klimatske promjene/energiju, obrazovanje, socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva.

³ Strateški plan ruralnog razvoja RS 2009-2015, Strategija razvoja poljoprivrede RS do 2015. godine.

⁴ Vaško, Mirjanić, 2010.



Grafikon br. 1. Ciljevi strategije Europa 2020.

U Strategiji Europa 2020 prepoznata je važnost unapređenja pružanja usluga zaštite životne sredine kao dio većeg izazova usmjerenosti ka efikasnom privrednom razvoju, što je naglašeno i u posebnim prioritetima politike ruralnog razvoja za period 2014–2020. Bitno je naglasiti da se briga za životnu sredinu, zajedno sa doprinosom ublažavanja i prilagođavanja klimatskim promjenama smatraju zajedničkim ciljevima svih Programa ruralnog razvoja (PRR). Kako bi dala podršku i vjetar u leđa provođenju ciljeva ruralnog razvoja EU definisala je i financijske mehanizme, prvenstveno EEFRR⁵ iz kojeg Evropska unija dobija najviše sredstava za održivo korišćenje zemljišta i unapređenje pružanja usluga zaštite životne sredine u svim zemljama članicama.

LEADER program potiče ruralna područja da otkriju nove načine kako da postanu ili ostanu konkurentna, iskoriste svoje prednosti, te kako da uspješno prebrode sve prepreke sa kojima se susreću sa ciljem poboljšanja kvaliteta života u ruralnim područjima, kako za porodice na vlastitim poslovima, tako i za šire seosko stanovništvo. On kroz svoje djelovanje koristi holistički pristup i na taj način odgovora na ruralne probleme. LEADER-ov pristup područnom razvoju odozdo prema gore pokazao se efikasnim sredstvom za promovisanje razvoja ruralnih područja. U budućnosti će se financiranje LEADER-a nastaviti iz EPFRR-a, tačnije najmanje 5% od doprinosa EPFRR-a koristiće se za njegovo provođenje, kao i za ostvarenje prioriteta ruralnog razvoja koji doprinose ostvarenju Strategije Europa 2020 za pametan i održiv rast uz učešće građana.

⁵ Europski poljoprivredni fond za ruralni razvoj

IZAZOVI ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE U OKVIRU RURALNOG RAZVOJA

Ruralni razvoj u svojoj osnovi ima veoma veliku ulogu u pružanju usluga zaštite životne sredine, poput očuvanja biodiverziteta doprinosa regulaciji klime, i to smanjenjem emisija i sekvencijom ugljenika, zaštitom kvaliteta i dostupnosti vode, očuvanjem funkcionalnosti zemljišta i kvaliteta vazduha, jačanjem otpornosti na poplave i/ili požare i održavanjem pejzažnih vrijednosti.

Ekološki izazovi definisani u sklopu zajedničke poljoprivredne politike su:

- emisije stakleničkih gasova,
- siromašenje zemljišta,
- kvalitet vazduha i vode,
- smanjenje staništa i biodiverziteta.

Poljoprivredni sektor u BiH, kao i EU, usljed korišćenja prirodnih resursa kao osnovne sirovine, prije svega zemljišta, ima štetan uticaj na životnu sredinu. Korišćenjem vještačkih đubriva, pesticida i genetski modificiranih organizama (GMO) poljoprivredna industrija je prouzrokovala velike štete po životnu sredinu čovjeka, a koje su sada akumulirane u zemlji, vazduhu i vodi. Direktni emiteri ovih gasova su poljoprivredna zemljišta i stoka, dok među indirektno emitere iz poljoprivrede spada odgovarajuće korišćenje fosilnih goriva.

Uzgojem stoke (goveda, ovce i koze) u njihovom buragu dolazi crijevnom fermentacijom proizvodi se metan, koji čini oko 60% svih globalnih emisija metana. Uz to, spremanje, primjena i raspadanje stajskog đubriva u zemljištu emituje se i metan i ugljenoksid. Poljoprivredna proizvodnja kroz uzgoj pojedinih kultura, poput mahunarki ili spaljivanjem ostataka i mijenjanjem načina korišćenja zemljišta također emituje stakleničke gasove.

Pored transporta, građevinske industrije i proizvodnje, poljoprivreda je jedan od najvećih zagađivača životne sredine, u ukupnom iznosu od 14%.

Uvažavajući prethodno navedeno potrebno je nedvosmisleno ugledati se i usvojiti standarde i legislative koje su osmišljene u ZPP-u, koje zahtijevaju da se poljoprivredne politike i politike ruralnog razvoja urede na način da nemaju štetan uticaj na životnu sredinu, da očuvaju biodiverzitet, obezbijede blagostanje i dodatnu vrijednost proizvodnje.

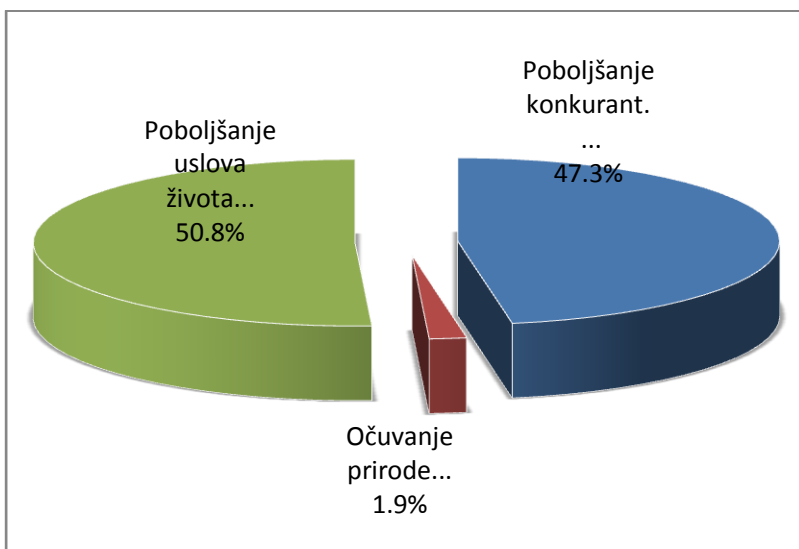
STEPEN OSTVARENE PODRŠKE KROZ EU FONDOVE U BIH

BiH je jedna od najruralnijih zemalja u Evropi⁶ sa 61% stanovništva koje živi u ruralnim područjima. Na žalost, BiH nema jasnu viziju ruralnog

⁶ NDP BiH NHDR za 2013. godinu – Rural Development in Bosnia and Herzegovina: Myth and Reality - Ruralni razvoj u Bosni i Hercegovini: mit i stvarnost, juli 2013. godine.

razvoja niti strategiju ruralnog razvoja na državnom nivou te se još uvijek, nakon niza godina priprema, nije otpočelo sa njenom izradom. Nedostatak političke volje za usvajanjem dokumenta na državnom nivou je doprinio da mnogi projekti neostvare svoje ciljeve i da BiH ostane uskraćena za strateški dokument na osnovu kojeg se vrši programiranje IPARD-a i tako ne iskoristi dostupna sredstva iz IPARD fondova.

Što se tiče entiteta, Republika Srpska je usvojila Strateški plan ruralnog razvoja kojim su definisana dva pravca podrške: podrška kapitalnim ulaganjima i podrška ruralnom razvoju, ali ima probleme kod implementacije radi nedostatka podataka o procjenama i nedostatka finansijskih sredstva za provođenje. Ukupno procijenjena vrijednost realizacije Strateškog plana ruralnog razvoja RS od 1,7 milijardi KM za 7 godina (2009–2015) podjednako je raspoređena između 1. i 3. Strateškog cilja, pri čemu mjere iz domena 2. Strateškog cilja u finansijskom pogledu zahvataju preostalih 2% od ukupnih sredstava.⁷



Grafikon br. 2. Struktura troškova prema ciljevima Strateškog plana ruralnog razvoja

U periodu do 2015. godine u R. Srpskoj bi se za podršku ruralnom razvoju trebalo utrošiti:

- 812 miliona KM za poboljšanje konkurentnosti poljoprivrede i šumarstva,
- 32 miliona KM za mjere očuvanja prirode i racionalno gazdovanje prirodnim resursima i
- 873 miliona KM za poboljšanje uslova života i uvođenje veće raznovrsnosti kod ostvarivanja prihoda u ruralnoj ekonomiji.

⁷ Izvještaj o stanju poljoprivrede za 2010. godinu.

Dinamički, od prve prema posljednjoj godini realizacije Strateškog plana u finansijskom pogledu veća pažnja se pridaje 1. strateškom cilju (povećanje konkurentnosti), a smanjuju se sredstva namijenjena finansiranju 3. strateškog cilja (poboljšanje uslova života na selu). Ovo je logičan slijed događanja, jer se očekuje da će se, imajući u vidu dosadašnja i ulaganja u prvim godinama realizacije Strateškog plana, potrebe za ulaganjima u seosku infrastrukturu smanjivati, a sa intenziviranjem procesa pristupanja BiH EU i dostupnosti predpristupnih fondova potreba za ulaganjima u modernizaciju poljoprivrednih gazdinstava povećavati.

Tabela 1. Uporedni tabelarni prikaz odnosa EU i BiH prema sektoru poljoprivrede

EU	BiH
Zajednička poljoprivredna politika	Podjela, neujednačenost
Standardi, garancija, sigurnost tržišta	Nesigurnost, preklapanja, neorganizovanost
Budžet za ruralni razvoj 35-40%	Budžet za ruralni razvoj 2-3%
IPARD fonfovi- transparentnost u dodjeli sredstava	IPARD /325 miliona eura odbijeno za period 2007-2013. Kreditna zaduženja, Izostanak transparentnosti u dodjeli sredstava
Pravna stečevina EU za oblast ruralnog razvoja predstavlja 40% ukupne stečevine EU	Pravno rasulo, preklapanja, nesigurnost
Jedinstvene mreže organizacija i civilnog sektora za ruralni razvoj	Rascjepkanost mreža za ruralni razvoj
Organizovanost	Neorganizovanost

Izvor: "Poljoprivreda i ruralni razvoj u službi održivog razvoja", s. 4.

Direktna podrška ruralnom razvoju za zemlje kandidatkinje osigurana je kroz V. komponentu IPA-e, poznatiju kao IPARD. Cilj IPARD jeste da osigura pomoć u pripremi za provođenje pravne stečevine u području ZPP. IPARD također pomaže ministarstvima u sprovođenju pojedinih mjera ruralnoga razvoja poput poljoprivredno-ekoloških mjera i LEADER-ovih mjera.

U potencijalnim zemljama kandidatkinjama IPARD služi pripremanju ministarstava za nove mjere i pristupe ruralnom razvoju te za korištenje glavnih fondova EU-a, poput strukturnih fondova i EPFRR-a.

EU zahtijeva od svih zemalja potencijalnih kandidatkinja usaglašenost politika i izgradnju institucija u skladu sa ZPP-om, te iz tog razloga od samog početka procesa pridruživanja preporučuje BiH da kao kratkoročni cilj formira Ministarstvo poljoprivrede, prehrane i ruralnog razvoja BiH koje bi osiguralo jasnu i razvijenu koordinaciju kompleksnih politika poljoprivrede i ruralnog razvoja. Uprkos umjerenom napretku, EU je ocijenila da je BiH napor na primjeni ZPP-a ograničen, sa slabom koordinacijom i mehanizmima primjene.⁸

Činjenica da zakonodavstvo EU u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja zauzima preko 40% ukupnog zakonodavstva ukazuje na njezin nivo kompleksnosti i stepen razrađenosti. Jasan pokazatelj važnosti ovog sektora na nivou EU u odnosu na ostale sektore jeste činjenica da gotovo 35-40% svog budžeta EU izdvaja upravo za oblast poljoprivrede i ruralnog razvoja dok, kako BiH za ovaj sektor odvaja samo oko 2-3%.

BiH nije imala pravo da povlači IPARD sredstva u periodu 2007-2013. jer nije uspostavila neophodnu upravljačku strukturu na državnom nivou. Treba napomenuti da su ovo nepovratna finansijska sredstva koja idu direktno poljoprivrednicima. Da bi jedna zemlja mogla povlačiti IPARD sredstva potrebno je da uspostavi strukture za povlačenje IPARD fondova koje podrazumijevaju uspostavljanje:

- Upravljačkog tijela - koje je obično dio strukture državnog ministarstva nadležnog za poslove poljoprivrede i ruralnog razvoja, sa sljedećim funkcijama: sačinjavanje IPARD programa, praćenje i ocjenu realizacije programa, promovisanje, izvještavanje i koordinaciju.
- Agencije za plaćanje - koja je kao glavno tijelo zadužena za funkcije realizacije i funkcije plaćanja.

Treba istaći da je IPA program podržao mala investiranja u razvoj BiH poljoprivredne i ruralne administracije/uprave (u totalu €5.5m), što je značajno manje nego što je bilo dostupno drugim zemljama kandidatkinjama npr. Hrvatskoj što je rezultiralo znatno manjim napretkom. Poređenja radi, Hrvatska je u periodu 2007-2013. godine imala na raspolaganju oko 325 miliona KM, dok je BiH imala isto toliko sredstava na raspolaganju, ali zbog neuspostavljanja potrebnih struktura nije mogla ta sredstva da povuče.

Neosporna činjenica, koju BiH vlasti nikako da shvate, jeste upravo taj direktan uzročno-posljedični odnos između napretka jedne zemlje u procesu

⁸Standardi Europske unije za državnu regulaciju poljoprivrede, dostupno na <http://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/EU-standardi-za-regulaciju-poljoprivrede.pdf>

EU integracija i dostupnosti EU fondova. Prema Izvještaju Evropske komisije o napretku Bosne i Hercegovine u 2013.⁹ godini u oblasti poljoprivrede, politike ruralnog razvoja, sigurnosti hrane, veterinarske i fitosanitarne politike i ribarstva postignut je mali napredak. Naime, posljedice katastrofalnih poplava koje su u maju 2014. godine pogodile BiH, Srbiju i Hrvatsku, naročito u negativnim kontekstu će dodatno pogoditi stanovništvo BiH. A, razlog tome je što su BiH zvaničnici propustili priliku da ispune potrebne reforme i predaju zahtjev za članstvo u EU i na taj način steknu status zemlje kandidata. Naime, zemljama kandidatima (npr. Srbija koja je 2013. stekla taj status), u situacijama elementarnih nepogoda stoji na raspolaganju nepovratna novčana pomoć iz Fonda solidarnosti, dok BiH i njeno stanovništvo, nažalost, ta ista sredstva ne mogu koristiti zbog nepostizanja dogovora domaćih političara. Sve navedeno nepobitno ukazuje na hitnost organizovanja ovog sektora prema preporukama i jasnim standardima EU da bismo u budućnosti omogućili korišćenje postojećih mehanizama zaštite koji nam se nude i stoje na raspolaganju.

PREPORUKE ZA UNAPREĐENJE RURALNOG RAZVOJA

Nedvosmislena je činjenica da se u BiH pojam ruralnog razvoja veže isključivo za poljoprivredu. Pri tome se zapostavlja činjenica da je ruralni razvoj mnogo širi termin koji pored poljoprivrede uključuje i životnu sredinu, infrastrukturu, obrazovanje, turizam, zdravlje i druge oblasti, te za krajnji cilj ima poboljšanje kvaliteta života u ruralnim zajednicama.

Neusklađenost i nepostojanje koordinacije u osmišljavanju i implementaciji ruralnog razvoja u BiH treba rješavati na državnom nivou formiranjem potrebnih upravljačkih struktura, te donošenjem strateških dokumenata kao osnove za svaki dalji rad.

Prvi korak koji je neophodno napraviti je osnovati jedinstveno Ministarstvo poljoprivrede, prehrane i ruralnog razvoja BiH za postavljanje strateških ciljeva poljoprivrede i ruralnog razvoja BiH, uvažavajući sve aspekte zaštite životne sredine.

Još bitnije je izraditi Strategiju ruralnog razvoja na nivou BiH kao prioritet i uslov budućeg korištenja programiranja IPA2 sredstava iz komponente V, kojom će se planski uskladiti mjere za ruralni razvoj, poticaje i sistem podrške u skladu sa Zajedničkom poljoprivrednom politikom EU.

Na to se nadovezuje formiranje neophodnih IPARD struktura koje podrazumijevaju formiranje upravljačkog tijela i IPARD agencije za plaćanje.

Kada se uspostave sve tražene upravljačke strukture može se krenuti u osmišljen razvoj ruralne politike uz izbor odgovarajućih metoda i pravilno usmjerenih programa tehnološkog unapređenja, edukacije, razvoja infrastrukture, javnih službi i slično, odnosno diverzifikacija treba da obuhvati ne samo poljoprivredu nego i ruralnu ekonomiju u cjelini.”¹⁰

⁹<http://www.dei.gov.ba/dokumenti/?id=8562>

¹⁰Milošević, Milovanović, 201.

ZAKLJUČAK

Bosna i Hercegovina je vjerovatno jedna od najruralnijih zemalja Evrope, sa između 40-60% stanovništva koje živi u ruralnim područjima. Ruralni razvoj svojim multidisciplinarnim okvirima uživa podršku nekoliko nadležnih ministarstava, a to se prije svega odnosi na oblast zaštite životne sredine. Strateškim upravljanjem svojim ruralnim prostorom neosporno može da pozitivno odgovori na izazove zaštite životne sredine sa kojima se susreće cjelokupan ruralni prostor Evropske unije. Uspostavljanjem nadležnog ministarstva na državnom nivou stvoriće se osnov za sva dalja strateška djelovanja i formiranja potrebnih upravljačkih IPARD struktura za sprovođenje usvojenih politika djelovanja u skladu sa načelima zaštite životne sredine.

SUPPORT COMPATIBILITY OF RURAL DEVELOPMENT WITH THE CHALLENGES OF ENVIRONMENTAL PROTECTION

Danijela Knežević MA, professor Jelena Milovanović PhD, Nebojša Knežević MA, Jelena Subić, assistant professor Slobodanka Pavlović PhD

Abstract: The concept of rural development is multidisciplinary, closely related to agriculture also to other fields particularly ecology. These two areas are complementary and supportive. With introduction of modern concepts and appropriation of natural resources management, they can be perfectly integrated and taking into consideration environmental principles as needs of modern agricultural production and development. The objective of this paper is to emphasize the environmental challenges within the rural development and the level of achieved support tracked in this area. In this paper will be analyzed potential developments and guidelines for the harmonization of rural development of the Bosnia and Herzegovina with environmental principles defined in the Common Agricultural Policy of the European Union.

Rural development in the Bosnia and Herzegovina dominated by agriculture and forestry, which normally depends on these two branches which are not developed in accordance with the available land and forest fund, don't follow their natural resources. However, although rural development has become recognized as a term, in essence a his multidisciplinary importance has not been recognized, observing the principles of environmental protection and consequently not sufficiently respected in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *environmental challenges, rural development, support, BiH.*

LITERATURA

1. Berber, N., Đuričić, J., Arsić, N. (2010): Economic and regulatory evaluation of the organic agricultural production in Serbia: a case study of the production of wheat, dostupno na: <http://www.custoseagronegocioonline.com.br/numero1v8/regulation.pdf>
2. Berber, N., J. Đuričić, et al. (2011): "Economic and regulatory evaluation of the organic agricultural production in Serbia: a case study of the production of wheat." vol. 12, br.8.
3. Izvještaj o stanju poljoprivrede za 2010. godinu (2011), Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH, dostupno na: http://www.mvteo.gov.ba/izvjestaji_publikacije
4. Strategija Europa 2020 vidjeti http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm

5. Strateski plan ruralnog razvoja RS 2009-2015, dostupno na:<http://www.ruralexension.org/doc>,
6. UNDP (2013), Nacionalni izvještaj o humanom razvoju BiH 2013, dostupno na : <http://www.undp.org>
7. Vaško, Ž., Mirjanić, S. (2013): “Osnovni indikatori razvoja poljoprivrede u Bosni I Hercegovini - retrospektiva od 1950. do 2010. godine”, Agroznanje, vol. 14, br.4. 2013, 575-589, dostupno na: <http://doisrpska.nub.rs/index.php/agroznanje>
8. Đorđević, S., Milovanović, J. (2013): “Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja: mala poljoprivredna gazdinstva i ruralni turizam u Srbiji”, Fakultet za primenjenu ekologiju Futura, Beograd.
9. Revija ruralnog razvoja EU, br. 14. rujana 2013, dostupno na: <http://enrd.ec.europa.eu>
10. Izvještaj o razvoju BiH za 2013, dostupno na <http://www.dep.gov.ba>